

KRITIKAI SZEMLE

A legújabb Bethlen-irodalom.

A történet nagy személyiségeivel való foglalkozásra rendszeren külső vagy belső körülmények készítettek. Az első eset az ú. n. *centennáriumokban*, egy-egy hős születésének, halálának vagy legjelentősebb tettének évfordulóiban áll előttünk. Ilyenkor hivatottak és hivatlanok, naiv rajongók és a tárgyilagosság álarca alatt rejtőzködő ellenségek egyaránt felelevenítik az illető nagy személyiség jellemvonásait, méltatják cselekedeteinek jelentőségét. Az ilyen, külső körülmények által mozgatott ünnepi irodalom mellett sokszor látjuk azt a feltűnő jelenséget, hogy egy-egy hős alakja felé egész korszakok és igazán komoly historikusok, írók és politikusok *állandó* érdeklődése fordul. Ennek magyarázata az, hogy az ilyen személyiségeknek mindig van valami új, egyetemes értékű mondanivalója az egyes nemzedékek számára. Különösen azok a korszakok fordulnak tanácsért, bátorító útmutatásért a mult igazán nagy alakjaihoz, amelyek előtt, mint pl. előttünk is, a jövő körvonalai összekészülődnek, bizonytalanokká lesznek. Ilyenkor a velük való foglalkozás szinte lelki szükséglet, s ennek komoly eredménye nemesak száraz história, hanem ennél több: nemzeti, sőt sokszor egyetemesen emberi *paedagogia*.

Ha a Bethlen Gáborról szóló irodalmat *általában* vizsgáljuk, látjuk, hogy az inkább az utóbbi körülmény hatása alatt állott elő. Igaz, letagadhatatlan tény az is, hogy alakja felé különösen a két legutóbbi centennárium (1913, 1929) alkalmával fordult különösen az érdeklődés, de az is bizonyos, hogy minden kornak, sőt minden nevesebb történetírónak megvolt a maga Bethlen-képe s ahhoz új meg új adatokat, vonásokat gyűjtött. Ezeket a portrékat Bojthi Veres Gáspár udvari krónikástól egészen Szekfű Gyuláig nagyon érdekes volna egymás mellé állítani s azokban a fejedelem személyiségének fokozatos megvilágosodását, az erre irányuló törekvések kritikáját, végül az ezekben megnyilvánuló korhangulatot szemléltetni. Most azonban csak a legutóbbi évtizednek, különösen pedig az 1929-i centennáriumnak irodalmával foglalkozunk.

Mielőtt a részletekre rátérnénk, vessünk egy rövid pillantást arra, hogy a mai kor micsoda *tudományos apparátussal* akarja megközelíteni Bethlen Gábornak sok gondot okozó, rejtélyes személyiségét. A történetírás, különösen a XVIII. századbéli felvilágosítás óta, amióta öncélú tudományosságról beszélhetünk, igen nagy haladást tett. Lerázta magáról nemesak a felekezeti dogmatizmusnak (Semler, Lessing, Herder, nálunk Bél Mátyás) a nyűgét, hanem igyekezett az egyes adatokat az összehasonlító kritika segítségével megrostálni, s főként ezeket egy magasabb, uralkodó eszme szempontjából összefoglalni, értékelni.¹ Ez az uralkodó eszme most már többé nem az egyház, vagy Isten országa, hanem egy, a való világon belüli cél. Vagy a felvilágosodás új nagyhatalma az *állam*, vagy az eszményi *társadalmi élet*, vagy általában a *humanitás*. A XIX. század történetírása nem tett egyebet, minthogy *ezt* a tudományos felfogást helyesbítette, öntudatra emelte, kimélyítette. Az emberi fejlődés végén álló cél helyett Ranke megelégszik történetírásában az egyes korszakok uralkodó eszméjének, életproblémájának tisztázásával, legfennebb a szomszédos korok összehasonlítását engedi meg. Min-

¹ Révész Imre: A tudományos egyháztörténetírás. Kolozsvár, 1913. 112 s köv. I. Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története. Budapest, 1925. 15—18. l.

den távolbalató, abszolút mértékkel mérő historizálást a történetfilozófiába útal.² Így a történetírónak egy nagyon szerény, de egyúttal nagyon fáradtságos, odaadó munkát igénylő feladata lesz: *megérteni egy kort, elsősorban önmagából*. És ezen a téren, valljuk be, a XIX. század igen nagy haladást tett. A régi kultúrfejlődési szempont mellé odakerültek az események modern megítélési módjai. Ma már Lamprecht szerint³ a história vizsgálat alá veszi azokat az erős ingereket (Reizvorgänge), amik az egyeseket és népeket a gazdasági vagy szociális életből, a lelki élet ismeretlen, sokszor állatias ösztöni mélységéből, a faji és nemzeti öntudatból, a természeti viszonyokból, végül a mult és jelen kultúrösszefüggéséből érik. Semmi sem annyira jellemző a mai kor emberére nézve, mint az, hogy úgy magát, mint környezetét, a multat és jövőt elsősorban világon belüli, immanens okokból igyekszik magyarázni, kialakítani. Így kapunk ma nemcsak részlet-, hanem sokszor milieu, történelmi materialista, pszichologiai, sőt az ösztönéletre vagy a „fajiságra“ is apelláló történetírást.

Kérdés, hogy már most e mikroszkópikus szempontok mellett nem alkalmaz-e egyáltalán a mai história nagyobb távlatokat? És erre mást nem felelhetünk, mint azt, hogy igen, de ezt sok esetben nem vallja be. Vagy ha be is vallja, rendszeren azt a szempontot hangsúlyozza, ami tudományosabban hangzik. Ilyenek pl. a politikai, a nemzeti vagy végül a világpolgárság szempontjai. Így veszi vizsgálat alá Meinecke Frigyes a német nemzet XIX. századbéli történetét⁴ abból a szempontból, hogy abban miként alakultak ki és kerültek egymással összeütközésbe a nemzeti és világpolgári öntudat s micsoda távlatokat nyújt ez a konfliktus a jövőre nézve. De sem nála, sem az újabb történetíróknál nem találjuk fel a vallás, közelebbről a keresztyénség döntő jelentőségének méltatását a politikai és internacionális események vagy öntudat kialakításánál.⁵ Az a modern dogma, hogy minden ember, nemzet vagy kor elsősorban az ő környezetének vagy adottságának a gyümölcse, megakadályozza őket a keresztyénség elsőrendű történelmi fontosságának elismerésében.

Igy állott elő az a manapság annyiszor hangoztatott vélemény, hogy az egyházi történetírás tk. már történetfilozófia és nem tartozik a komoly tudományágak közé. Nálunk, különösen Zoványi Jenő hirdeti fáradhatatlanul, hogy a felekezeti történetírás, mint tudomány, halott. S nincs lesújtóbb kritika egy történelmi munkára, mintha abban egyoldalú r. kath., vagy protestáns vonásokat, tendenciát fedeznek fel. Pedig valljuk be, még eddig egy történelmi személyiség megismerése sem szenvedett kárt, ha azt a keresztyén értékelés éles reflektorával, sőt különböző keresztyén álláspontokról vették vizsgálat alá. Természetesen a kirívó egyoldalúságoztól óvakodni kell. Az a történetírás pl., amelyik a középkori szerzetességben eltévelyedést lát, ma már époly kevéssé tudományos, mint az, amelyik a reformációt és annak egyházait emberi okvetetlenkedésnek, anarchiának minősíti.

Különösen két szempontot tartok elengedhetetlennek az egyes korszakok és személyiségek megítélésénél. Az egyik az, hogy miként alakították ki azok azt a ker. életideált, ami — minden felekezeti variációjától eltekintve — ott él az összes európai nemzetek köztudatában s ami éppen ezért minden haladásnak, nagyságnak egyedüli mértéke. A másik pedig az, hogy e korszakok vagy hősök mit tettek az igazi ker. szolidaritás megvalósítása érdekében. Ezt a szolidaritást én nem szintelen, vagy kieroszakolt egységnek, hanem az egyes ker. felekezetek együttműködését hirdető, organikus egységnek tekintem, aminek létjogát ma már minden európai nagy egyház elvben vagy legalább gyakorlatban elismeri. Ma, amikor az európai kultúrának és a keresztyénségnek legnagyobb ellensége a hitetlenség és az organizált testiség, ezek a szempontok a történelmi megítélésnél nélkülözhetetlenek.

*

² Dékány István: A történettudomány módszertana. Budapest, 1925. 54, 55. 1

³ Einführung in das historische Denken. Leipzig, 1912. 143—164. 1.

⁴ Weltbürgertum und Nationalstaat. München, 1915.

⁵ Halvány nyomok találhatóak u. o. 57., 58., stb.

Alkalmazzuk már most az eddigi eredményeket a Bethlen Gáborról szóló legújabb irodalomra.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy őt a régebbi irodalom szinte minden elképzelhető szempontból már vizsgálat alá vette. Kortársai és a későbbi erdélyi történetírók méltatták őt, mint a haza atyját, Erdély dicsőséges fejedelmét, Szilágyi Sándor és Óváry Lipót, mint diplomatát, a cseh Gindely, mint hadvezért a 30 éves háborúban, P. Szatmáry Károly, Váro Ferenc, Acsády Ignác és Makkai Ernő, mint kultúrhóst, sőt az utóbbi, mint szociálpolitikust is, az egyháztörténészek egész sora, mint a ref. konfesszió és egyházi élet hőst, végül Károlyi Árpád, Biró Vencel és Kristóf György, mint író, stilsztát. Nem lehet panasz az ellen sem, hogy életéről, a zsenge ifjúkortól eltekintve, nincsenek adataink. Hiszen a különböző okmánytárak és Monumenták, sőt önálló gyűjtemények (Szilágyi, Gindely, Szádeczky) csak úgy ontják erre a hatalmas egyéniségre vonatkozó feljegyzéseket. Ma már ezeket, mint látni fogjuk, kritikailag meg is rostálják, úgy hogy minden lehetőség készen van a nagy Bethlen életrajz megírásához.

És azért mégis ez a nagy összefoglaló életrajz késik.⁶ Ennek okát pedig az ő rendkívül komplex egyéniségén kívül semmi egyébben nem találhatjuk, mint abban, amire már az első terjedelmesebb Bethlen életrajz írója, Angyal Dávid is céloz,⁷ hogy eddigi arcképei közül hiányzik még egy: *Bethlen Gábor az ember*. Ha az ő személyi motívumait az általános eszmék befolyása mellett figyelmen kívül hagyjuk, akkor róla nem kapunk hű, hanem csak idealizált képet. Ez az eljárás pedig egyáltalán nem illik bele a mai, már megrajzolt, reális történeti szemléletbe.

Ezen a hiányon akar segíteni az első, nagyobb terjedelmű tudományos Bethlen életrajz, a Szekfű Gyula könyve.⁸ Írója, amint máshelyt kifejti, az eddigi liberális szabadsághős ideológiával szemben a *történelmi realizmus* híve.⁹ Ez pedig nem más, mint ahogy ő maga is egyik polemiájában beismeri,¹⁰ a már ismertetett Ranke-Lamprecht-Meinecke-féle irány. A Bethlen problémára alkalmazva ez a következő tétélekben sűrűsödik össze: Bethlen alakja beállítandó a XVII. sz.-nak vallási jelszavak alatt folyó politikai küzdelmébe és őt elsősorban mint *politikust* kell megérteni. Még pedig nemcsak szűkebb hazája, vagy legfennebb a monarchia szempontjából, hanem az egész európai konstelláció alapján. Hiszen a magyar történet eseményei az európai, nyugati sorozatba tartoznak és így aligha vonhatók ki azon egyetemes megállapítások érvénye alól, melyekre a nyugati történetkutatás eddig eljutott. (26.) Ez a szempont azért is nagyon helyén való, mert Bethlen „lelke mélyéig politikai természetű volt.“ (171.) Az eddigi krónikaszerű politikai történet helyett célja „a vallás-, gazdasági-, társadalom-, politikai irodalom, stb. történet segítségével a dolgok összefüggését rekonstruálni.“¹¹ Valljuk be, hogy ezzel a beállítással Szekfű rendkívül ügyes, szerencsés lépést tett. Ez képessé teszi őt arra, hogy az eddigi sokszor idealizált Bethlen kép helyett őt a modern történetírás szellemében *saját korából*, és mivel a Bethlen személyisége ennek a kornak egyik exponense, *önmagából* értse meg. A Bethlen kutatás horizontja így kitágul; nemcsak a kort ismerjük meg ez érdekes egyéniség tükrében, hanem magát az embert is. És itt tág mező nyílik arra is, hogy a már említett módszerekkel lelki életének rejtett mélységeit megközelítsük.

Ebben a munkában Szekfű arra az eredményre jut, amit már Angyal D. is érintett, hogy Bethlent, mint általában minden embert, személyi motívum, pl. dynastai nagyravágyás is mozgatja törekvéseiben. Nem foglalozik azzal, hogy ez az érzület miként alakul ki benne, hiszen „belső egyénisége fellépésének kezdetétől fogva szinte változatlanul áll előttünk“ (27.), hanem

⁶ Ennek okaira röviden utaltam a Bethlen-rejtély című cikkemben. Pásztortűz, 1929. évfolyam, 140. l.

⁷ Szilágyi S. A magyar nemzet története, VI. k. 412. l.

⁸ Budapest, 1929.

⁹ L. Kós Károly Erdélye c. bírálatát. Erdélyi Helikon, 1930. 76. l.

¹⁰ Kritika és terror. Magyar Kultúra, 1929. 253. 304. l.

¹¹ Uj színek a B. G. arcképehez. Helikon, 1929. 771. l.

egyszerűen azt vizsgálja, hogy ez az erős akaratú, rendkívül merész, és mégis böles, nagyon öntudatos, szinte abszolút uralkodó miként helyezkedik el az akkori kor színpadán, milyen *eszközökkel* küzdi ki és szilárdítja meg fejedelemségét, végül milyen heroikus küzdelmeket vív a 30 éves háborúban az ő személyes kielégítéséért (*contentatio personae*), a magyar királyságért vagy legalább is a magyar kir. helytartóságért. Erdélyi és vallásügyi politikáját is, amiben eddig leginkább hangoztatták életírói az ideális motívumokat, szerinte elsősorban ez az érdek vezeti és nem az alkotmányosságnak, hanem a rendiség hatalmát megtörő abszolutizmusnak, nem az általános vallásszabadságnak, hanem a saját vallásának, a helvét protestantizmusnak az előharcosa, hőse ő.

Ebből a jellemből — ezt ismét megállapíthatjuk — nagyon könnyen megérthetjük a Bethlen-kérdés legnehezebb rejtélyeit, amikre az eddigi idealizáló beállítások nem adták meg a kulcsot. Az ő bonyolult, sokszor két, sőt három orcajú diplomáciáját, ismételt és látszólag kevés alkotmányos és egyházi eredményekkel végződő támadásait, sőt központosító gazdasági és kultúrpolitikáját is. *Itt egy eszközeiben nem válogatós, erős egyéniség tör az ő „kifejezési formái”, illetve tevékenységi területei felé s azokat hihetetlen ügyességgel és akaraterővel a maga uralma elé kényszeríti.* (153 s. köv. l.) Ez a kép a könyv minden olvasója előtt vonzó, érdekfeszítő, új és megragadó. Kérdés azonban, amint ezt Szekfű is felveti az eddigi Bethlen portrékkal szemben,¹² hogy ez a kép egyúttal *igaz-e?*

Sajnos, erre már a felelet nem olyan egyszerű, amint a kiváló szerző hiszi. A könyv tárgyilagos bírálói és saját meggyőződésém szerint is a Bethlen életrajzot nem lehet annyira személyi motívumokból felépíteni, mint ahogy Szekfű teszi. Bethlen — ez minden kétségen felül áll¹³ — a kor uralkodó eszméinek hatása alatt is él és cselekszik. Ez pedig nemcsak a politika, a kibontakozó individualizmus kora, hanem egyúttal a vallási irányok küzdelméi is. „Az egyes akció indítóoka egyéni szenvedély, egyéni érvényesülés lehet — mondja könyvünk is (25.), — *de mögötte háttérként ott áll a korszak valamely ideája, legtöbbször a vallási eszme.*“ Ha ezt az állítást komolyan vesszük, akár akarjuk, akár nem, a politikus Bethlen Gábor képét ki kell, hogy egészítse, a történeti hűség érdekében, az *ő vallási arculata is*. Fel kell vetni azt a nehéz kérdést, hogy milyen viszonyban áll nála a politika és vallás által adott cél, melyik lelkületében a domináló vonás? S e mellett még egy nehezebb kérdést is: vajjon Bethlen vallása, a nemzeti érdekekkel könnyen összeegyeztethető protestantizmus, különösen az *ő politikát meghatározó* hatásában, ugyanolyan elbírálás alá esik, mint az internacionális berendezésű róm. katholicizmus? Ha nem is szálunk le a dogmatikumok mélyébe (ezt egy világi történetírótól nem is lehet megkövetelni), akkor is a két nagy konfesszió politikai elhelyezkedése és nemzetnevelő eredményei fel kellett volna, hogy hívják a szerzőt e különbség s az ebből folyó következmények keresésére.

Szekfű ezeket a kérdéseket nem veti fel, nem tisztázza s ezért minden komoly realizmusa mellett is hőse történetének *eszméi* háttére homályban marad. A Bethlen irodalom itt az egyik véletlomből a másikba lendült: megkaptuk a hozzánk közel álló, de egyúttal nem a felettünk is álló Bethlent. Már pedig a történet komoly, szavahihető tanúsága szerint Bethlen *ez is*. Még pedig, minden tulzás távoltartásával, nemcsak észben és akaraterőben, hanem jellemben, hazaszeretetben, hitben és erkölcsiségben is. Következésképp az ő küzdelmei nemcsak önmagára, hanem az általa kétségtelenül képviselt eszmények *gvőzelmére* nézve is nagy jelentőségűek. Letagadhatatlan tény pl., hogy a Habsburg uralom elnemzetietlenítő törekvéseivel szemben Bethlen még a törökre támaszkodva, még a nemzet további megosztásának árán is, egy olyan nemzetmentő politikát képvisel, amit kortársai, sokszor saját hibájukon kívül, nem *tudnak* folytatni. Tény az is, hogy protestantizmusánál

¹² U. o. 778. l.

¹³ Így vélekedik Angyal D. is, i. h.

fogva a vallási megértésre, a türelemre¹⁴ inkább volt berendezkedve, mint ellenfelei, s e tekintetben többet is tett, mint bármelyik kortársa. Végül tény az is, hogy úgy a maga, mint környezete életében inkább meg tudta valósítani az egyetemes emberi életesményt, mint kevésbbé szerencsés kortársai.

Hogy mennyire nem tud megszabadulni Szekfű sem ezeknek a kétségtelen történeti igazságoknak a hatása alól, mutatják könyvének bírálói által is sokat emlegetett *ellenmondásai*. Alljon itt egy néhány ezekből:

Tétel:

1. Az (1619) országgyűlésen semmiféle abszolutisztikus vagy alkotmányellenes törekvés nem volt észlelhető. (79.)

2. B.-nél a contentatio personae „a központi idea, mely minden egyebet homályba állít“. (96.)

3. B. csapatai „fegyelem dolgában semmivel sem voltak jobbak a kezdődő 30 éves háború nyugati és középeurópai zsoldosainál.“ (118.)

4. B. az első, aki felismeri, hogy alkalmilag életbeléptetett véres rendszabályok helyett hasznosabb a még hiányzó alkotmányosságot kiépíteni, elsősorban a fejedelmi hatalom érdekében. (47.)

5. Ő cselekedte, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotó része volt, ... most ketté oszlik, stb. (276.)

6. B. G. az állam, anélkül, hogy ezt még kimondaná, aminthogy a leplezetlen abszolutizmust minden országban megelőzte ez az átmeneti állapot... Erd. Helikon 1929. (774.)

Ellentétel:

1. A Habsburg uralom külföldi rezidenciájával, magyar ügyeknek idegenek általi kezelésével joggal keltette fel a magyar nemzet érzékenységét s alkotott *közjogi* tényeket, melyeket a nemzet, ha nem nyomja a török veszély, semmiképen el nem tűrt volna. (80.)

2. Bethlennek, a protestans fejedelemnek minden hatalmi gyarapodása, területi terjeszkedése a protestantizmus erősödését szolgálta. (151.)

3. Hadifegyelme „seregeit... valamiképen mégis kiemelte a 30 éves háború erkölcsi fertőjéből.“ (189.)

4. Ez a... protestáns szuverenitás a korszak felfogásához képest szinte egészen korlátlan, abszolutisztikus természetű. (158.)

5. Nem az ő hibája volt, hogy az egész magyarság érdekeit ő sem tudta személyében egyesítve... érvényesíteni. (278.)

6. B. G. minden rendelkezésének középpontjában Erdély van, az ő egész koncepciója az erdélyi öncélúság szolgálatában áll. U. o. 777.

Ezek az idézetek mutatják azt, hogy az író előtt minden komoly törekvése mellett is az idealizmus és realizmus határvonalai összefolynak s ez az olvasóra bántólag, zavarólag hat. Annyit azonban a legtárgyilagosabb bírálóknak is hangsúlyoznia kell, hogy ilyen eljárás mellett ez a Bethlen kép még mindig nem az „igazi.“ Jönnie kell egy olyan módszernek, amelyik a politika *ideális* törekvései, a nagy, történelmet mozgató eszmék személyivé

¹⁴ Nem tudom aláírni szerzőnek ezt a tételét: A tolerancia a hitlenektől jött, a racionalizmus tette divattá. (Magy. Kultúra, 1929. 303. l.) Ezt csak a közönbösségre, de nem a más hitűek megértésére, velük való szolidaritásra lehet elmondani.

létele, sőt sokszor a személyiség felett döntően uralkodó szerepe iránt több érzékkel bir, mint a tört. realizmus.

Székfű könyvét a legkiméletlenebb kritikában *R. Kiss István* debreceni egyetemi tanár részesítette. Mielőtt e polemiára rátérnénk, lássuk, hogy ez a szívós, elszánt ellenfél milyen szempontok alatt kezeli a Bethlen kérdést.

Rövid, 107 oldalas tanulmánya: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem* még 1923-ban a budapesti Bethlen G. társaság kiadásában jelent meg. Minden rövidsége és népszerűsége törekvése mellett is egy komoly historiai kutatás végeredményeit foglalja benne össze. A szerző egyik lábával még a régi, az eszmék döntő hatását hangsúlyozó, klasszikus történetírás talaján áll, de a másikkal már a modern, reális történet szemléletén. Így pld. feltaláljuk nála még mindig azt a Szilágyi Sándor által annyiszor hangoztatott tételt, hogy a fejedelemnek *egyéni ambíciói nincsenek*, hanem a nemzeti és vallásszabadság eszméinek hatása alatt cselekszik (6, 77). Innen magyarázza önuralmát, szenvedélytelenségét, túlságos övatosságát, jó szívét, sőt sokszor ellenségeivel szemben (gödingi fegyverszűnet!) is tanusított nagylelkűségét. (6, 43, 85.) Szerinte — és ez a legfeltűnőbb állítása — nemcsak a magyar szabadság, hanem az európai egyensúly, a protestantizmus által képviselt *szabadelvű világnézet* is az ő zászlai alá menekült. (73.) Ezeket a vonásokat a Székfű elleni polemiában már oda túlozta, hogy fejlett egyéniségénél fogva, bár a *legalkotmányosabb keretek között*, de akaratának érvényre emelésével *jámborul* uralkodott.¹⁵

Ez a kép, minden nemes törekvés mellett, ma már ismét igen irreális színben tűnik fel előttünk. Ma már senki sem tagadhatja, hogy Bethlen ember volt, még pedig igen energikus, sokszor kiméretlen ember, akitől a mai közönyös szabadelvűség (lassier fair) és egykedvű jámborság mért-földnyi távolságra voltak. Ellenségeinek táborá, ezeknek leleplező, gyanúsító, engesztelhetetlen vádaskodásai, a róla szóló dicsőítő, de nagyszámú gúnyolódó német versek, amiket Kristóf György olyan gondosan összegyűjtött és megmagyarázott,¹⁶ levelezése mutatják, hogy ő, éppen mint az Úr „vetettett jegyül, akinek sokan ellene mondanak.“ (Luk. ev. 2:34.)

R. Kiss maga is érzi, hogy ez az idealizálás ma már nem folyhat tovább és megpróbálja állításainak élet *letompítani*. Így nem leplezi le azokat a színlelő politikai makhinációkat, amelyek sokszor a keresztény szolidaritás tetszetős jelszava alatt (30, 42), a vígjátékszerű béketárgyalásokon (78) álhadjáratokban (84) folynak s amikkel Bethlen is, szent céljai érdekében, mint a színlelés nagymestere, sokszor élt (83, 84, 93, 94.). A székely író ezt a fortélyosságot szívesen megbocsátja hősenél, sőt azt is megvallja, hogy nagyságát nem a nagy alkotások, ragyogó eredmények hirdetik, hanem egy nagy nemzeti eszméhez törhetetlen, szívós ragaszkodása stb. (90), tehát inkább a szándék, mint a siker. De ami a legfeltűnőbb és legnagyobb érdeme a könyvnek, nagyszerű korrajzot kapunk a Bethlen körül folyó politikai harcokról, ballépésekről, intrikákról. Teljesen igazat adunk neki, mikor Bocskaynak Erdély szerepéről való koncepcióját, amit később Székfű idealisztikusnak, légben lebegőnek hirdet¹⁷, az egész további erdélyi politika mértékének tekintti (25.), mikor a törökre való támaszkodást nem az akkori keresztény kurzus szempontjából itéli meg, hanem a reális nemzetmentő politika kikerülhetetlen lépésének tartja (30, 54.), amiért senkit elítélni nem szabad. Jól látja, hogy Báthory Gábor erőszakos, kegyetlen uralmának mi a történelmi jelentősége: megfélemlíteni a még mindig Habsburg uralom felé vonzódo szászokat és egyes róm. kath. főurakat (38.), hogy végül egy igazságos fejedelem alatt az önálló Erdély organizálásában összefogjanak a széthúzó erők. Végre meglepő Homonnay Györgynek a Bethlennel szembe felléptetett trónkövetelőnek sőtét jellemzése, akinek a portánál való leicítációi teljesen indokolják a fejedelemnek annyiszor hibáztatott első török-barát cselekedetét: Lippa átadását (47.).

¹⁵ Protestáns Szemle, 1929. 130. l.

¹⁶ B. G. alakja az egykorú német népköltészetben. Kecskemét, 1930.

¹⁷ Bethlen Gábor, 36. l.

Az író, amint polémiájában megmutatta, a Bethlen apológiájának valóságos mestere, úgy hogy adatai, állításai a legkomolyabb számvetést igényelnek. Nem csoda, ha a hagyományos Bethlen kép hívei ezt a kis éltrajzot tartják a legmegfelelőbbnek¹⁸, amit mindenkinek olvasnia kell.

Most már képzeljük el, hogy e két különböző irányt képviselő író közt milyen éles harenak kellett kitörnie Szekfű könyvének megjelenésekor. Mint érdekes kuriózumot említhetjük fel, hogy egyetemi tanár és tárgyilagos-ságra komolyan törekvő tudós létükre vitájukat két felekezeti folyóiratnak, a Prot. Szemlének és a róm. kath. Magyar Kultúrának a hasábjain folytatják, ami már előre is gyanússá tette őket egymás előtt. Rugonfalvinnak a kritikájában¹⁹ 1. helyes megállapításokat, 2. tévedéseket, 3. félig igaz és tisztázandó tételeket különböztetünk meg. *Helyesen* emeli ki, amire már rámutatunk, hogy Szekfű álláspontja nem egységes, hogy abban hiányok, tévedések és ellenmodások váltakoznak egy mélyen szántó modern historikus jellemfestésével. Utal a Bethlen ifjúságának elhanyagolására, Básta egyoldalú, túlságosan enyhe megítélésre, a marosvásárhelyi polgári krónikás Nagy-Szabó Ferenc helytelen felhasználására, Illésházy Istvánnak a Boeckay koncepciója iránti tiszteletére és arra, amiket már könyvében is elmond, hogy Bethlen törökbarátsága teljesen indokolt. Nagy gonddal védi azt a szerintem *tarthatatlan* álláspontot, hogy Bethlen megválasztása libera electio volt, holott köztudomású, hogy az akár így, akár úgy, a török presszió gyümölcse is és Erdély az ellenjelölt állításával, csak az annyira fontos formát, a törvényt védte. Egyéniségét szerinte a természet és ifjúkori benyomások szabják meg, és nem látja, hogy itt milyen nagy hatása van a kor politikai eszméinek és különösen annak a vallási harenak, aminek egyszerre a kellős közepébe sodródik bele. Tisztázandó állítások ezek: Bethlent eszmények és nem egyéni célok vezérlik, és hogy a vallásszabadság fogalma más volt akkor Erdélyben, mint akkor általában Európában.

E tárgyszerű kritika mellett egyenesen meglepően hat tudós embernél, hogy Szekfűnél *rejtett célokat, szándékos torzítást inszinuál*. A kritika megjelenése után a magyar protestantizmus részéről megtörténik az a feltűnő lépés is, hogy Debrecen ref. püspöke egy nyilvános beszédében elítéli Szekfűt, aminek hatása alatt a budapesti Kálvinista Szemle korábbi tárgyilagos álláspontját megváltoztatva, részint a Rugonfalvi, részint a Balthazár hatása alatt, szintén ellene fordul Szekfűnek s az ő és Hóman Bálint történetírásának összeomlását jövendőli meg. Ennyi személyeskedés láttára Szekfűt is előnti a méreg és megírja híres választát a Magyar Kultúrának *Kritika és terror* címmel, amire Rugonfalvi *Az átértékelt Bethlen Gábor* c. röpiratban felel.

Olvasva ezt a tudományos feleletet, belátjuk, hogy ha valaki szenvedélyes, személyeskedéstől fűtött vitairatokat akar tanulmányozni, nem szükséges, hogy a XVII. századbeli hitvitázók könyveihez nyúljon, megtalálja azokat napjainkban is. Akkor a róm. kath. és ref. konfesszió forgott kockán, most pedig két másik dogma: a modern, realiztikus történetírás és a kanonizált Bethlen. Nincs kedvem itt a polemia személyes részleteivel foglalkozni, csak egyszerűen számba veszem azt, hogy *ez előbbre vitte-e Bethlen megértését?* És erre a kérdésre határozottan *igen*nel felelhetünk. A Szekfű cikkéből, különösen pedig a Helikon 1929-i évfolyamában közölt öngazolásából mindenki előtt kétségtelen lesz, hogy a fejedelem bonyolult lelkivilágát az akkori kor bonyolult viszonyai közt a régi historizálás egyszerű eszközeivel csakugyan nem érthetjük már meg. Az állampolitikai és nemzetgazdaságtani ideák (kezdődő abszolutizmus, merkantilizmus) s az ezek érvényesítése ellen fellépő rendi ellenállás olyan tényezők, amikkel itt feltétlenül számolnunk kell. Megelégedéssel vehetjük tudomásul azt a nyilatkozatát, hogy Bethlen idejében Erdély éppen a *nemzeti politika* szolgálatában került az abszolút

¹⁸ L. Dr. Kristóf György cikkét a Ref. Szemle 1929. évf. 101. lapján. Bethlen G. legújabb jellemrajza.

¹⁹ Prot. Szemle, 1929. 123—132. l.

ideák hatása alá. Tehát Erdély mégis csak a magyarság mentsvára²⁰ és Bethlen mégis csak nagy nemzeti hős. A Richelieuval való párhuzamba állítás lehet egy politikai történetíró előtt elismerés, mi azonban jól látjuk, hogy az egyezés inkább formális. Rugonfalvi röpirata egy keserű lében feltálat értékes gyűjteménye a Bethlen kutatás összes kontroverz kérdéseinek és forráskritikájának, úgy hogy ha valaki megírja a még mindig csak eljövendő, nagy Bethlen életrajzot, e könyvecske adataival feltétlenül számolnia kell. A már ismertetett népszerű életrajz összes fontosabb állításait (Erdély szerepe, Homonnay jellemzése, a kitámadások indokolása, a esek iránti hűség, ideális szándékai) mind-mind okmányszerűleg igazolja, kiegészítve a fejedelem kora ifjúságának, szellemi életének és vallási türelmének új, értékes vonásaival. Különösen megdöbbenő minden gunyolódása mellett is az a párhuzam, amit — joggal, vagy jogtalanul, itt ez most másodrendű kérdés — a keleti és nyugati magyarok hazafisága és önzetlensége közt felállít. *A megbántott, a lekicsinyelt, a soha eléggé nem méltányolt Erdély keserűsége viharzik a könyvben, tudós indokolással, lapokon keresztül.* Ezt a röpiratot, bár célját; a tudós választott bíróság összehívását, nem érte el, és Szekfű a benne használt hang miatt nem is válaszolt reá, mindenkinek olvasnia kell, aki e kérdésbe el akar mélyedni és erdélyi magyarságunk történelmi hivatásáról komolyan gondolkodik.²¹

Amíg Magyarországon így a Bethlen vita személyes és felekezeti térre terelődött, addig a fejedelem régi otthona, szülőföldje is lefizette legnagyobb fia emlékével szemben a kegyelet adóját. Nem hazafias frázisokkal, nem tulzó idealizálással vagy felekezeti jelszavak dobálásával, hanem *öntudatos, egy-séges magyar lélekkel*. Mintha a besztercebányai országgyűlés által választott defenzorok támadtak volna fel, úgy siettek a négy felekezetre osztott erdélyi magyarság szellemi vezetői vallást tenni a bethleni örökség értékei mellett. Sőt még a kolozsvári egyetem román történettanára, Lupas is, ünnepi előadásban emlékezett meg róla, melyben méltatta a fejedelem itteni és egyetemes emberi érdemeit.²²

Az erdélyi Bethlen irodalom egyik legnevezetesebb eredménye a *Makkai Sándor: Egyedül c. „lelki arcképe“*.²³ Ezt a könyvet az ú. n. egységbefoglaló, *szintetikus* történetírás gyümölesének tekinthetjük, ami, mint általában minden szintézis, a valóságot néhány töredékből kiegészíti, feléje jól választott helyről és tudatosan mintegy reflektorokat irányít, tehát a nélkülözhetetlen analízisen túl *érékel* is.²⁴ Vallja azt az igazságot, hogy Bethlen legnagyobb teljesítményét, az ő Erdélyét, a tények pusztá felsorolásából alig lehet megérteni és méltányolni. (10) Ugyanezt hirdeti már előtte az idealista Rugonfalvi is (27), de amíg ez egyszerűen megelégszik az Isten kegyelmére való utalással, tehát egy transcendens tényezővel, addig Makkai teológus létére sem fél kimondani, hogy ennek legközelebbi magyarázata a fizikai és lelki ember törhetetlen életerejének alapténye. (11) Igy fejtegetéseinek útja a légius magasságból a való élet talajára kerül és építő irat helyett tudományos munkát ír. Jellemző az ő esztétikai-personális történet szemlélete is, amely szerint B. született nagyság, akiből szinte belső törvényszerűséggel bontakoznak ki tettei és jellemvonásai, a környezet legfennebb módosít rajta.

Ez egy Szekfűnél is feltalálható és sokat vitatott tétel. De Makkai sze-

²⁰ Legyen szabad itt ismét egy súlyos ellenmondásra utalnunk: Nagy Szabó Ferenc Bocskayról szóló véleménye egyszer „korlátolt kispolgári nézet“, azután pedig Erdély hangulata. Magy. Kultúra, 255. 305.

²¹ Jellemző, hogy komoly prof. körök e faragatlan, székely támadást is épügy elítélték, mint a Szekfű személyeskedését egyik párthive. L. Budapesti Szemle, 1930. évf. 477—478. l.

²² Sajnos, a beszéd nem jelent meg nyomtatásban és így nem méltathatjuk.

²³ Erdélyi Szépművés Céh. Kolozsvár, 1929.

²⁴ Dékány I. i. m. 55. s. köv. l.

renesés útát választ tételének igazolására. Felmutatja, hogy miként *tör utat* magának ez a hatalmas egyéniség az előtte levő gyermekkori akadályokon (árvaság, tudatlanság, jelentéktelenség), amíg kiküzdí magának az őt megillető szerepkört, mint nemesedik meg jelleme az által, hogy *ezt szolgálattal* és nem alantas eszközökkel teszi, mint járja ki Báthori Gábor alatt az önfegyelmzés nehéz iskoláját, hogy környezete mellett most már önmaga fölé is kerüljön. (57.) Végül mint lesz ez a nagy lelkielő — az isteni elválasztás és küldetés hitéből kifolyólag — uralkodói szuverenitássá. (59–61.) Ezzel, valamint azáltal, hogy benne az akkori magyarság *életőszőne* testesül meg és akar érvényesülni, igazolja nemcsak sokszor feleslegesnek tartott kitámasztásait, hanem politikáját is, amelyről tudatosan vallja, hogy akkor az egyedül helyes nemzetmentő politika volt. (92–95.) Így kerül ez a tanulmány egyfelől Szeffű mellé, másfelől vele ellentétbe. Bethlen emberi arca az itt is, ami szinte mindent megmagyaráz, de ez elsősorban *lelki arc, valláserkölcsei személyiség*, ami fokozatosan tisztul ki. Másfelől ennek megjelenési formája nem az önzés, hanem, *mert benne a nemzeti élet testté lett*, magának a nemzetnek szolgálata, az önzetlen hazafiság. (13., 92.) Ennek meg nem értése adja a Bethlen Gábor tragikus sorsát, egyedüliségét, úgy a kortársak, mint az utókor előtt.

Ez a rövid, de grandiózus kompozíció a történetkutatás számára azt eredményezi, amit minden komoly történetíró Angyal Dávidtól fogva lát, hogy Bethlent csakugyan az ideális és reális motívumok küzdelméből kell megérteni. Makkai szerint lelki arcának megvan mindkét fajta vonása (57) és fantáziája (inkább azt mondhatnánk: politikája), egyben legmerészebb és a legreálisabb. (99.) Csak azt kellene már most tisztázni, hogy mikor és miért volt egyszer az idealizmus, máskor a realizmus Bethlenben túlnyomó és ebből micsoda előnyök és veszedelmek következtek. *Errare humanum est* s nála is látunk politikai hibát. Iyen az pl. midőn 1620. januártól augusztusig békésen alkudozik Ferdinánddal, ahelyett, hogy eddigi győzelmeit folytatva a r. kath. liga felvonulását ellensúlyozta volna.²⁵ Ilyen irreális tervnek, álmodozásnak tartom Cseh-Morvaország és Szilázia megszerzése által a Mátyás-féle világhatalom feltámasztására irányuló törekvését. Mátyás példája, akit e nagy hatalom kieroszakolt birtokában sem néztek jó szemmel a német vál. fejedelmek, sőt ez által magát előttük ellenszenvenessé tette, megtaníthatta volna őt arra, hogy *így* a törököt Európából kiűzni nem lehet. A magyarság szerepét szerényebb, de nem kevésbé dicsőséges alakban I. Jakab angol király Rugonfalvi által szívesen idézett levele fejezi ki leghivebben: Egész Európa érdekében fekszik, hogy ezen dicsőséges Magyarország egyszerűen mint a kereszténység kiostromolhatatlan *erőssége* ezentúl is függetlenül fennálljon s másrészeről, mint Németország *zablója*, az Európa egyensúlyát már többször fenyegető ausztriaiak erejét hatalmasan visszaverje.²⁶

A Bethlen centennárium még két rövid, de értékes monográfiát eredményezett. Mindkettő minket közelről érdekel, hiszen a fejedelem legbelsőbb lelki életébe és vallási *politikájába* nyúl bele. Az elsőt *László Dezső* ref. ifj. titkár írja *Bethlen Gábor keresztény élete* címmel,²⁷ a második *Biró Vencel* r. kath. gimn. igazgató tudományos előadása az Erdélyi Katolikus Akadémián *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus viszonyáról*.²⁸

Bethlen hitvilága eddig a legkülönbözőbb megítélésekben részesült. Makkai Ernő szerint ő orthodox kálvinista, aki előtt a hithűség, a szervezet a fő, nem a belső élmény.²⁹ Révész Imre egy régebbi dolgozatában³⁰ azt mondja róla, hogy bár praedestinációs hitű, a merev konfesszionálizmusnak

²⁵ Szeffű, 101. l.

²⁶ Az átértékelt B. G. 85. l. Hitelessége Angyal szerint „gyanus“ (i. m. 348.), de e tétel igazságát nem dönti meg.

²⁷ Kolozsvár. Ifjú Erdély, 1929.

²⁸ Kolozsvár, 1929.

²⁹ Erdélyi Múzeum, 1914. 160. l.

³⁰ B. G. a kálvinista fejedelem. Prot. Szemle, 345, 346. l.

nem igen volt barátja. „Vallása erkölesiség, a világ megszentelés kálvinian keresztyén értelmében.“ Makkai Sándor szerint hitének alapja hányt-vetett életének küzdelmes fordulóiban *megtapasztalt* isteni kegyelem és gondviselés érzése. *Ezért* türelmes és ellensége a kemény orthodoxiának.

Szerintem e különböző állítások közt rendet kell teremteni. Ez kétféleként mehet végbe; vagy genetikus történeti vagy dogmatikus-rendszerező úton. Bethlen csodálatos vallási jelenség; ép mint politikájában, itt is a legellentétesebb vonásokat egyesíti magában. Öntudatosan, melegen hívő és mégis gyakorlati, türelmes, megértő, de pl. az unitarizmus iránt ellenszenvvel viseltetik. Uniós hajlamú és mégis saját egyházát erősítgeti. Ezeket a vonásokat csakugyan le lehet vezetni életfordulóiból is, hiszen fanatikus kálvinista nagybátyjától elkezdve, a szelid, irénikus Paraeus Dávidig a legkülönbözőbb vall. hatásoknak volt kitéve és ő ezeket, mint mindent, öntudatosanau fel is dolgozta. De még fontosabb az a döntő hittapasztalat, amiről ugyan nem számol be, de aminek szétszóródó sugarait írásaiban, tetteiben felfedezhetjük. Akár a kegyelemből hit által való megigazulást, akár az elválasztást, akár az Isten iránti engedelmességet, ezt a katonás parancsot tekintjük hite központjának, nagyon érdekesen helyezhetjük el hitigazságait, erkölcsi elveit és ami fő, *megérthetjük* őt.

László Dezső kis tanulmánya akaratlanul ezt az uralkodó elvet keresi s ezért adja előbb a ker. élet általános definícióját, majd vizsgálja B. praedestinációs hitét, belső élete megmozdulásait, végül amint ez protestáns megítélésnél másként nem is lehetséges,³¹ őszintén fel akarja tárni ker. élete ellenmondásait is. Több elmélyülést szeretnék látni (igaz, hogy ez csak rövid előadás) ott, ahol arról szól, hogy a fejedelem hitének alapja és célja kiválasztottságának tudata. Miért? Bizonyosan nemcsak azért, amint Szekfű állítja,³² hogy ezt így olvasta a „református hittételekben“, hanem, mert így is *tapasztalta*. S mi következik most már ebből? Nagyon sok minden. Többek közt, hogy csak egyebet ne említsek, önérzetes alázatossága, keresztyén-török kétoldalú politikája, rendíthetetlen nyugalma és lázas aktivitása. Bethlen jelleme éppen azért érthetetlen paradox, mert egy *felsőbb* világ ellentétes vonásait egyesíti magába. Bűneivel való vívódásaiba is mélyebben szeretnének bepillantani (34. l.), amint azt szerző teszi. Így is munkája, bár inkább fenomenológia, mégis hűséges, odaadó rajza a fejedelem hitének.

Biró Vencel éles történeti vonásokkal rajzolja meg Bethlennek a római kath. egyházzal szemben folytatott politikáját. Munkája azért is érdekes, mert Szekfű egyik legfeltűnőbb állítása az, hogy az erdélyi valláspolitikában még mindig János Zsigmond 1566-i kath. ellenes türelmetlen törvénye volt akkor az irányadó és a katolikusok alatta vallásgyakorlat dolgában a *régi korlátok közt* éltek. (192., 193.) Nős, Biró Vencel tanulmánya alaposan rácáfolt erre az elhamarkodott állításra. Vázolva az erdélyi római katolicizmus siralmas helyzetét a megelőző fejedelmek alatt, rámutat arra a felélékezésre, nagy haladásra, amit ez az egyház Bethlennek politikai érdekeinél, de különösen *komoly vallásosságánál fogva* e korban tett. Megható olvasni, hogy ép mint később a pozsonyi orsz. gyűlésen, itt Erdélyben is a templomok használatát a többségi elv alapján rendezi, iskoláztatásukat két helyen is felkarolja, a püspöki vikáriusság megszervezésével a zülenni induló egyházi szervezetet újra organizálja. Utal az erdélyi unió valláspolitikai jelentőségére s bár felpanaszolja, hogy sokhelyt még mindig nem volt meg a misetartás szabadsága és püspök nem létében külföldre jártak a papok felszentelés végett, papnevelő intézet nem volt stb., mégis azzal végzi, hogy Bethlen érdemeit az utókor is készséggel elismeri s ünnepe az erdélyi katolikusok lelkében is visszhangra talál. (23.) Ez az előadás természetesen nem mutathat arra reá, hogy mi a történelmi magyarázata az erdélyiek ellenszenvének a r. katolicizmus iránt, de így is tisztázza az egyik legkényesebb

³¹ Utaltam erre a Páztortúzi i. h.: Ev. értelemben a szent nem más, mint kegyelmet nyert bűnös, stb.

³² i. m. 155. l.

kérdést, Bethlen erdélyi valláspolitikáját. Ezt a könyvet époly örömmel olvashatja mindenki, mint az egyik erdélyi r. kath. ifj. lap (a Jóbarát) meleghangú vezércikkét a fejedelemlről.

E rövid ismertetés után szeretném egy pár pontban összefoglalni azokat a kérdéseket, amik szerintem még az ismertetett könyvek után is a Bethlen probléma kutatói előtt megoldásra várnak.

1. Ilyen elsősorban az örök kérdés: *Bethlen jelleme*. Ennek megértéséhez új kortörténeti és valláserkölcsei szempontokat kaptunk, de még mindig nem vagyunk tisztában azzal, hogy hát csakugyan mindig őszinte, mindig igaz ember volt-e a fejedelem. Igaza van-e Szekfünek, aki szerint Bethlen nemcsak politikából, hanem „sokszor mesemondó kedvből, az élet színei összezavarása és tarkítása örömeiből“ (235), mondhatnánk l'art pour l'art áltatta az embereket? Igazuk van-e a kortársak egyrészének, akik szerint ő hitszegő, megbízhatatlan fél? Rugonfalvi nagy odaadással mentetegeti Bethlent e vád alól, a Dóczy-féle levelet pld. egyenesen hamisításnak tekinti, de ő is elismeri, hogy egy egykorú német, kétségbeesve e szédületes diplomáciai játéktól, még azt is kétségbevonja, hogy egyáltalában van-e egy Bethlen Gábor nevű erdélyi fejedelem. (94.) Makkai megoldása: a fejedelem beleöntötte leveleibe legbensőbb lényét, *tehát őszinték azok* (25, 27), még nem teljes. Mi volt ez a belső lényeg, mik ennek az *erkölcsi* tulajdonságai és mikor tükröződnek abban fenntartás nélkül a nemes vonások, ezt kell még eldönteni nehéz, odaadó forráselemzéssel. Sok fordul meg itt a hős személye iránti bizalmon vagy bizalmatlanságon.

2. Revizió alá veendő Bethlennek és általában az erdélyi fejedelmeknek a *török barátsága*. Aki az akkori kor tanulmányozásába elmélyed, be kell, hogy lássa, milyen ára volt ennek az állandóan dicsért politikának. Sem Báthori Zsigmond, sem Székely Mózes, sem a *fejedelem jelölt* Bethlen nem képesek megfizetni a segítségükre jövő török-tatár hadakat.³³ Életet-vagyont pusztítanak azok, kivonulásuk alkalmával békés, mellettük álló vidékekről ezer meg ezer rabot hurcolnak el. Mindenik fejedelem ellen — Bethlen kivételével — trónjelölteket állítanak. A magyarság csak megosztva élhet alattuk, sőt Erdélyt is nemzetek szerint akarják nem egyszer feldarabolni és így a nemzet összeforrásának, nagy politikai akcióknak állandó akadályai. Ezek elől a hátrányok elől a mai objektív történetírás nem hunyhat már szemet.

3. Tisztázandó Bethlen *egyházpolitikája a keresztyén szolidaritás szempontjából*. A magyar keresztyénségnek már az Árpádok óta fontos szerepe van a nyugati keresztyénség védelmében, erősítésében. Szent László óta, aki először terjeszkedik a Balkán felé, egész Nagy Lajosig a magyar királyok országukat egy egész erődövel, hűbéres tartományokkal vették körül, amelyik Dalmáciától egészen Moldváig terjed. A védelem tehát, bár sokszor a belső építés is vele jár, elsősorban stratégiai. A mohácsi vész után ez az erőd-öv összeomlik, de a kicsiny Erdély megerősödése után újra feléled a vágy a Báthoryakban ennek kiépítésére. Nagy ref. fejedelmeink azok, akik ezt az erősítési vonalat barátságos úton, hadi szövetséggel, vallási misszióval újra meg akarják teremteni. Moldva és Muntenia hadai velünk küzdenek úgy Bethlen, mint I. Rákóczy György alatt a vallásszabadságért, viszont mi is segítjük őket a török hatalom túltengése ellen.³⁴ Ez a politika végkép I. Rákóczy György alatt tisztul ki, amikor az erdélyi fejedelem szinte már csak névleg alattvalója a portának, valósággal a nyugati, nagy keresztyén közösségnek tagja. Ebből a szempontból a román prot. misszió kérdése is átdolgozandó.

4. Végül tisztázandó minden idealizálás nélkül, hogy mit tett Bethlen országában a *keresztyén humanitás és az Erdélyben élő nemzetiségek egy-*

³³ Mikó I.: Erdélyi történelmi adatok. I. k. 65, 80, 116. Századok, 1881. évf. 3. l.

³⁴ Görög Ferenc: Báthory Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz. Kolozsvár, 1905. 18, 22, 27. Mikó E. T. A. I. 150. l. Erdélyi orsz.-gy. Emlékek X. 12, 13, stb.

másközi megértése érdekében. Ma, amikor az erdélyi nagy fejedelmeket nem egyszer elnemzetietlenítő tendenciákkal, zsarnoksággal vádolják, kétségbevonhatatlan történeti adatokkal kell rámutatnunk arra, hogy ki volt Bethlen pl. az erdélyi szászoknak, románoknak, magyarországi németeknek, tótoknak, sőt még a külföldi, az abszolutizmus ellen feltámadó idegen rendeknek is, és mit hozott az ő állandó háborúskodása az igazi politikai jogok megbecsülése tekintetében. E nélkül a Bethlen-kép nem teljes, ennek tisztázásával pedig meglátjuk azt, hogy mennyiben ő nemesak a magyar protestantizmusnak, hanem az egész európai emberiségnek a hőse.

Dr. Nagy Géza.